

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN LEKSİK-FONETİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Giriş. Alınma sözlərin, o cümlədən beynəlmiləl termin və sözlərin qrafik mənimsənilməsi onların alan qrafik vasitələri, hərfli, qrafemləri ilə yazılışını nəzərdə tutur. Qrafik mənimsəmə transkripsiya və transliterasiya ilə birbaşa bağlıdır. Transliterasiya latın dilindəki **trans+litera** komponentlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. **Trans** ikikomponentli sözün birinci hissəsi olub Azərbaycan dilində **vasitəli ilə** mənasına gəlir. İkinci component **litera** - **hərf** mənasındadır. Transliterasiya bir dilin hərflərinin başqa dilin hərfləri ilə verilməsidir. **Transkripsiya** əcnəbi sozun səslərinin alan dilin səsləri ilə verilməsidir. Başqa dilin səslərinin yazıda verilməsi səsin uyğun gələn səsi verən qrafemlə əvəzlənməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan transkripsiya da qrafik mənimsəmə ilə bağlıdır. Bir dildən digərinə transliterasiyanın yerinə yetirilməsi ucun bu iki dilin əlifbasındakı qrafemlərin qarşılaşdırılmasını, onların qarşılıqlarını müəyyənləşdirməyi tələb edir. Şübhəsiz ki, bu zaman bir dildə olan hərflərin bütünlüklə və ya olduğu kimi başqa dildə verilməsi mümkün olmur. Bunun əsas səbəblərindən biri **hərf-səs** uyğunluğunu nəzərə almaqdır. Beynəlmiləl sozun hansı dildən alınması müvafiq dildən transliterasiyanı nəzərdə tutur. Azərbaycan dilində işlənən beynəlmiləl termin və sözlərin böyük bir hissəsi rus dili vasitəsilə alınmışdır. Deməli, termin əvvəl mənbə dildən rus dilinə keçmişdir. Bu isə alınmanın rus dilində qrafik mənimsənilməsinin ilkin mərhələ olduğunu göstərir. Rus dilinə daxil olan sözlər Avropa dillərindən alındıqda latın qrafikalı və kiril əlifbasının qarşılaşdırılması baş verir. Rus dilində alınma sözlər kiril qrafikası ilə verilir. Məsələn, qədim skandinav, yunan dillərində **isteblişment, faks, stepler, medicement, ofis** və s. sözləri misal gətirmək olar.

Əsas hissə. Mənimsəmə prosesi dildə dərhal baş vermir. Sözün qrafik yazılışı bəzən uzun müddət ərzində dəqiqləşir. Məsələn, rus dilində **ofis və ofis, rostbif və rosbif, komillo və isteblişment və istglišmment** variantları qeydə alınmışdır. Bir sıra sözlərin latın qrafikası ilə rus dilinə keçməsi də vardır. Məsələn, A.S.Puşkinin əsərlərində **Beef-steaks, roast-beef** sözləri işlənmişdir. **Minimum və maximum sözləri** latın dilində uzun müddət latın qrafikası ilə yazılmışdır. İlk əvvəllər ədəbi əsərlərdə özünü göstərən bu ənənə müasir dövrdə elan və reklamlarda, müəssisə adlarında istər rus, istərsə də Azərbaycan dilində özünə yer almışdır. Məsələn, **kater** sözü ingilis dilindən **cutter** rus dilinə keçmişdir. Bu söz həm transkripsiya, həm də transliterasiya olunmuşdur. İngilis dilində s qrafemi **I** fonemindən əvvəl **k** kimi oxunur. Qapalı hecədə **I** ingilis dilində qoşa foneminə uyğun gəlir. İngilis dilində qoşa **tt** oxunuş zamanı **t** ilə əvəzlənir. Göründüyü kimi, ingilis dilində altı qrafemdən ibarət olan söz rus dilində 5 qrafemlə alınmışdır. Bunlardan birinci qrafem rus dilinə oxunuşuna əsasən keçmişdir. Son iki qrafem isə transliterasiya olmuşdur. Nəticədə rus dilində **kater** alınma sözü əmələ gəlmişdir. Söz rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Bu zaman hər iki dildə kiril qrafikalı əlifba olduğundan söz özünün rus dilindəki qrafik cildində də Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Yargon. Müəyyən social və peşə qrupunun söz və ifadə tərkibinə görə fərqlənən nitqi bildirir. Termin fransız dilində formalaşmışdır. Yargon bu dildən ingilis və rus dilinə keçmişdir. Keçid prosesində qrafem tərkibi sabit qalmışdır. Transliterasiya ilə alınma sözdür. Rus dilinə Azərbaycan dilinə olduğu kimi keçmişdir. **Qalvonometr** zəif elektrik cərəyanını ölçən cihazın adıdır. Termin italyan dilində formalaşmışdır. Onun birinci komponenti zəif elektrik cərəyanını kəşf etmiş italyan aliminin Galvani adından götürülmüşdür. Cihaz alimin şərəfinə qalvonometr adını almışdır. Rus dilinə keçid zamanı **I** səsinin incə tələffüzü ilə əlaqədar rus əlifbasındakı qrafemi l-dən sonar artırılmışdır. Azərbaycan dilində terminin alınması zamanı əlifbamızda olmayan və konkret səsi ifadə etməyən **b** atılmışdır. Söz rus dilində, Azərbaycan dilində isə **qalvonometr** kimi mənimsənilmişdir. Fonetik mənimsənilmə zamanı obyekt dil özünə xas olmayan fonetik vasitələri alır. Yəni bu halda əslində dildə fonetik alınmalar özünə yer tapır. Fonetik alınma dedikdə başqa dilin fonemini almaq nəzərdə tutulmamalıdır. Belə bir fonetik hadisənin baş verməsi az ehtimaldır və çox ola bilsin ki, mümkün deyildir. Alınmaların fonetik xüsusiyyətləri araşdırıldıqda onlarda reseptor dildə mənbə dilə uyğunlaşdırma müşahidə olunur. Dilçilikdə alınma söz və terminlər fonetik quruluşu izah edilərkən fonetik uyğunlaşma və fonetik mənimsənilmə terminlərindən istifadə edilir. Bu iki anlayışın ifadə etdiyi proses bir-birindən fərqli mahiyyət kəsb edir və onları bir hadisənin mərhələləri saymaq düzgün deyildir. Elmi ədəbiyyatda fonetik uyğunlaşmanı fonetik mənimsənilmənin mərhələlərindən biri hesab etməklə bağlı fikirlərə rast gəlinir. Bununla yanaşı, hadisənin daha düzgün izahı da vardır.

İ.Tahirov alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsini dil əlaqələrinin əsas aspektlərindən biri saymaqla bərabər, bu hadisənin bir dildən digərinə söz alınması prosesində mütləq baş verməsini qeyd edir. Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi, həmin dilin fonem vasitələri ilə ifadə olunması, o dildə uzun müddət yaşayaraq onun sistemə daxil olması iki mərhələdən ibarət prosesdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu prosesin mərhələlərinin terminoloji ifadəsindən müxtəliflik diqqətli cəlb edir.

Azərbaycan dilçiliyində də bu məqsədlə “fonetik adaptasiya”, “fonetik uyğunlaşma”, “fonetik mənimsənilmə” terminləri işlədilir. Bizə elə gəlir ki, leksik alınmalar prosesinin mərhələlərini “fonetik əvəzlənmə” və “fonetik mənimsənilmə” terminləri ilə adlandırmaq məqsədəuyğun olardı. Leksik alınmaların müəyyən qismi fonematik əvəzlənmə prosesini keçir. Bu prosesin müəyyən dövrü əhatə etməsi haqqında fikir iki cür şərh oluna bilər. Leksik alınma obyekt dildə yazılı qeydə alındığı andan onun fonetik tərkibi və tələffüzü müəyyənləşmiş olur. Bu sözün tələffüzündəki sonrakı dəyişiklik onun fonetik formasının dəyişməsi ilə səciyyələnə bilər. Bəzi hallarda tələffüzü üçün xüsusi qaydaların qəbul edilməsi özünü göstərə bilər. Eyni bir sözün müxtəlif səs cildinə malik variantlarının dilə daxil olması dildə qəbul ediləcək variantın qərarlaşmadığını ifadə edir. Bu proses uzunmüddətli ola bilər. Lakin sözün dildə özünə yer tapma bilməməsi bütünlüklə fonetika ilə bağlı

⁸ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Xarici dillər” kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

deyildir. Bu həm qrammatik, həm də leksik normalarla əlaqəli prosesdir. Leksik alınmaların qrafik cildinin onun dildəki tələffüzünü təyin etməsi bütün dillərə şamil olunmalıdır. Aydındır ki, söz yazılışına görə oxunur. Oxunuş zamanı müəyyən istisnaların mövcud olduğu dillərdə fonetik transkripsiyadan istifadə edilir. İngilis dilində bu dilin oxu qaydalarına tabe olmayan külli miqdarda istisnalar vardır. Dil daşıyıcıları bu istisnaları asanlıqla qavrayırlar. Lakin başqa dilin daşıyıcıları ingilis dilini öyrənərkən, şübhəsiz ki, transkripsiyadan geniş istifadə edirlər.

Dildə qrafemlə səs arasında müəyyən qarşılıqlı uyğunluq vardır. Ayrı-ayrı dillərdə bu uyğunluq özünü müxtəlif şəkildə göstərə bilər. Məsələn, ingilis dilində sözlərin tərkibində elə hərfələr olur ki, nitq prosesində onlar tələffüz olunmurlar. Yaxud bir neçə qrafemdən ibarət birləşmə bir səsə ifadə olunur. (müqayisə et:sh-ş, ch-ç, sion tion-şn və s.) İsarə ilə səs arasındakı münasibətin 3 aspektini göstərmək olar: sintaqmatik, paradiqmatik və semiotik. Sintaqmatik münasibətdə sözdəki hərfələrin sayı səslərin sayına uyğun gəlir. Semiotik münasibətdə sözdəki hər bir səs öz qrafik işarəsinə malik olmalıdır. V.Q.Qakin açıqladığı cəhətlər heç də həmişə dildə öz əksini tam tapmır. İstisna hallar, demək olar ki, dillərin əksəriyyətində rast gəlinir. Məsələn, rus dilindəki “” işarəsi ayrıca səsi ifadə etmir. Bu işarə özündən əvvəlki səsin incə tələffüz olunması haqqında informasiya verir. Praktiki olaraq birləşmələrindən hər biri bir səsə uyğun gəlir. Bu səs işarə münasibətindəki semiotik prinsiplə ziddiyyət təşkil edir. Yuxarıda ingilis dilinə aid nümunələrdə bunun nisbətən başqa halı ilə üzləmiş olduq. Dildə müvafiq səs qarşılığı olan işarələr birləşərək bir səs əmələ gətirmiş olurlar. Ümumiyyətlə, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dilə keçməsinin ilkin təsiri özünü dilin fonoloji sistemində göstərir. Dilin fonetik sistemi dəyişməyə də onun müəyyən səciyyələrində yeni xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bəzi hallarda bu özünü dilin fonetik qanunlarına təsirdə də bürüzə verir. Məsələn, Azərbaycan dilində ahang qanununun pozulması məhz leksik alınmalar hesabına baş vermiş və fonetik mənimsəmə səviyyəsinə qalxmışdır.

Leksik alınmalar üzərində aparılmış tədqiqat göstərir ki, fonetik mənimsəmənin əsas təzahür formaları aşağıdakılar ola bilər:

1. Dildə olan fonemin həmin dilin normalarından kənara çıxan mövqedə işlənməsi. (Məs, **R** fonemin türk dilində işlənməsi)
2. Dildə olmayan lakin mənşəcə kök dildə yaxud qohum dillərə **c** fonemin olması. (C fonemi-Azərbaycan-qazax-türk)
3. Dildə olmayan lakin onun müəyyən inkişaf mərhələsində fonetik sistemindən çıxmış fonemin leksik alınmalarda işlənməsi. (sağır nun, uzun saitlər)
4. Dil daşıyıcılarının artikulyasiya ukladına yad olmayan fonemin, yaxud səslərin leksik alınmalarda işlənməsi. (K fonemi, uzun saitlər)
5. Dilə məxsus fonemlərin dilin normalarından kənara çıxan fonem birləşmələrində işlənməsi. (VV, SS, SSS və s. birləşmələr).

Fonematik əvəzlənməni konkret misallar üzrə nəzərdən keçirəndə **ltmative** [o:l'tə:nətiv]– seçimini əldə etmiş oluruq. Müxtəlif sahə terminologiyalarında, xüsusən ictimai– siyasi terminologiyada istifadə edilən termindir. Termin ingilis dilindən rus dilinə və rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Mənbə dildə verilmiş transkripsiya ilə oxunuşu və tələffüzü [o:ltönətiv] şəklindədir. Lakin rus dilinə **alternativ** formada keçmişdir. Sözləmə prosesində sonuncu qrafemin oxunmaması və sözün tərkibindəki qrafemlərin səs uyğunluğu əsasında transliterasiya edilmə prinsipi əsas götürülmüşdür. Nəticədə deyilişin ingilis dilindən fərqli forması yaranmışdır. Alınmada həm qrafik, həm də fonetik fərqlər vardır. Qrafik fərq mənbə dildəki “e” qrafeminin obyekt dildəki variantda olmamasıdır. Azərbaycan dilində söz rus dilindən alınmışdır. Rus dilində alınma prosesində nə qrafik, nə də fonetik dəyişmə aparılmamışdır. Deməli, fonematik əvəzlənmə rus dilinə sözün keçməsi prosesində getmişdir. Anlautdakı uzun [o] saiti [a] ilə əvəz edilmişdir. İnlautda ingilis dilində tələffüz olunmayan [r] rus dilində vardır. Yenə inlautda ingilis dilində olan “ö” rus dilində “a” ilə dəyişdirilmişdir. Göründüyü kimi, rus dilində sözün alınması zamanı 3 fonematik əvəzlənmə aparılmışdır.

Orfoqrafik mənimsəmənin başlıca ictimai mahiyyəti həmin dildə danışanların yazıda dərk etmə prosesini təmin etməkdir. Burada dilimizin orfoqrafiya qayda və prinsipləri başlıca yer tutur. İngilis və rus dillərindən keçən informatika terminlərinin yazılış nomiasında vahidlik prinsipi pozulmuşdur.

Bir sıra alınmalar üçün qənaət səciyyəvidir. Söz alan dildə bir sözə xas olan məna izah şəklində verildiyindən alınmanın istifadəsinə üstünlük verilir.

Sözləmə prosesi əcnəbi dil materialının yeni dil mühitinə uyğunlaşması kimi mürəkkəb bir prosesdir. Alınma sözlərin “yerli” dildə möhkəmlənməsi, funksional cəhətdən işlək vahidə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl olunması zəruridir. Alınma sözün “yerli” dilin fonetik və qrafik vasitələrinə uyğunlaşması, dilin qrammatik kateqoriyaları ilə alınma sözün həmahəngliyi, yəni onun qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi, alınma söz yaradıcılığında fəallığı, alınma sözün semantik cəhətdən mənimsənilməsi, mənanın diferensiasiyası, həmin sözün “yerli” dildə müntəzəm işləkliyi və s. bu qəbildən olan şərtlərdir. Fonetik mənimsəmə hadisəsi başqa dildən fonemin alınması deyildir. Dil başqa dilə məxsus fonemi almır. Çünki belə bir proses dilin fonemlərinin sayca artmasına səbəb olur. Formalaşmış dil isə mümkün fonemlər sistemində malik olur və bu sistemdə dəyişməyə əlavə yer qoymur. Əlbəddə, dilin tarixən ən qədim dövrlərində onun fonemlər sistemi tədricən tam formalaşmışdır. Dildə olan fonemlərin sayı artmış, bəzi fonemlər, səslər dildən çıxmış, bəziləri allofonlara çevrilmişdir. Bu hadisələr tarixən baş vermişdir və müasir dil çərçivəsində təkrarlanmır. Başqa dilin foneminin olduğu kimi tələffüzü şifahi nitqdə spesifik xüsusiyyətlərlə meydana açır. Şəxs yad və tamamilə mənimsəmədiyi dildə danışarkən öz ana dilinin xüsusiyyətlərini saxlayır. Aksentin əmələ gəlməsi bir dilin tələffüz xüsusiyyətlərinin digər dilin fonetik vasitələri ilə

ifadə olunması prosesinin nəticəsidir. Bu, əslində iki dilin fonemlər sisteminin və fonetik normalarının qarışdırılmasıdır. Fonem alınması hadisəsi ayrı-ayrı subyektlərin nitqində özünü göstərə bilsə də, bütövlükdə dil üçün məqbul hal deyildir.

Ümumiyyətlə, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dilə keçməsinin ilkin təsiri özünü dilin fonoloji sistemində göstərir. Dilin fonetik sistemi dəyişməyə də, onun müəyyən səviyyələrində yeni xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bəzi hallarda bu özünü dilin fonetik qanunlarına təsirdə də büruzə verir.

Dildə istifadə edilən beynəlmiləl termin və sözləri onların mənbə və ya aralıq variantları ilə tutuşduraraq, ilk növbədə həmin vahidlərin zahiri cildində, sonrada səs cildində, morfoloji strukturunda, nəhayət, semantikasında fərqləri aşkara çıxara bilərik. Belə fərqlər alınma sözün müxtəlif səviyyələrdə assimilyasiyasının nəticəsi sayılır. Bəzən “leksik assimilyasiya” kimi şərti işarələdən istifadə edilir. Çünki sözlərin leksik assimilyasiyasında fonetik, qrafik və qrammatik assimilyasiyanın nəticəsi sayılır. Azərbaycan dilində işlətdiyimiz qəzet sözünün əslində orijinal variantı “gadgetto” sözüdür. Bu söz italyan dilindən rus dilinə “qazeta” kimi keçmiş, rus dilindən Azərbaycan dilinə isə 19-cu əsrin sonlarından əvvəl “qəzetə” formasında daxil olmuş, sonralar isə indiki “qəzet” şəklini almışdır. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində qəzet sözünün orijinal “gadgetto” sözü ilə tutuşdurduqda bəzi formal-struktur fərqlər özünü göstərir ki, bu da leksik assimilyasiyanın nəticəsidir. Bundan başqa hind dilinə məxsus olan “zangal” sözü ingilis dilində “cungle”, rus dilində “дунгли”, osmanlı türkcəsində “cengel”, “cengelistan”, Azərbaycan dilində isə “cəngəl”, “cəngəllik” kimi işlədilir. Bunun kimi yüzlərlə belə misallar var. Əcnəbi dillərdən alınmış sözlər həmin dilin fonetikasına, qrammatikasına, yazılışına uyğunlaşdırılaraq leksik assimilyasiya olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elə alınma sözlər vardır ki, heç bir formal dəyişikliyə məruz qalmadan da işlədilir. Yəni alınma söz assimilyasiyaya məruz qala bilər, qalmayada bilər. Bu həmin sözün hansı dildən götürülməsindən deyil, onun fonetik tərkibindən, qrafik cildindən asılıdır.

Nəticə. Məlumdur ki, fonetik mənimsəmə müxtəlif sistemli dillərdə fonetik sistem təbii olaraq fərqlənə bilər. Həm eyni sözün səs tərkibi (qışası) konvergensiya və divergensiya hadisələrinə məruz qalır, sözdə fonemlərin mövqe-kombinator variantları müxtəlif sistemli dilləri fərqləndirir. Məsələn, fonetik mənimsəmə prosesi terminin yaradıcı dildə bir cür (səs tərkibi etibarına ilə), alan dillərdə isə müxtəlif səs qışasına malik olur.

Sözəlmədə dillərin qohum yaxud başqa sistemli olmasından asılı olaraq fonetik vahidlər zəif və ya güclü assimilyasiyaya uğrayırlar. Bəzi dillərdə mənbə dilin saitlər və samitlərlə sistemdəki fərqlərin böyük olmasına görə fonetik (assimilyasiya zamanı alınmalar tanınmaz hala düşür. Bu daha çox müxtəlif sistemli dillərdən sözəlmədə müşahidə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва: Просвещение, 1976.
2. Таиров И. Göstərilən əsər terminlərin mənimsənilməsi
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977.

Açar sozlar: termin, transliterasiya, transkripsiya, fonetika, fonem

Ключевые слова: термин, транслитерация, транскрипция, фонетика, фонем

Key words: term, transliteration, transcription, phonetics, phoneme

Lexico-semantic and phonetic assembling of borrowed words in the english language

Summary

The article deals with the grammatical category of time in English and is comparative characteristics of category of time in Azerbaijani, analyses mutual English origin, words used in the vocabulary of Azerbaijan also some semantical peculiarities of English terms in Azerbaijani. This article deals with the structural-semantical models of the simple sentence of the contemporary English.

Лексико-семантическая и фонетическая усвоение заимствованных слов в английском языке

Резюме

В статье рассматривается грамматическая категория времени в английском языке и дается сравнительная характеристика категории времени в азербайджанском языке, анализируется взаимное английское происхождение, слова, используемые в лексике Азербайджана, а также некоторые семантические особенности английских терминов в азербайджанском языке. структурно-семантические модели простого предложения современного английского языка.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova